

Въздействие, желание, приемане

Уважаеми 2-н Председател на Настоятелството, 2-н Ректор, Ваше превъзходителство, дами и господа,

Преди всичко бих желал да благодаря на Нов български университет и негово академично ръководство за това, че ми оказва висока чест с такова изключително отличие. Бих желал да изразя сърдечно отношение и към моя бивш студент доц. Кристиан Банков, с който ни свързва един научен диалог, продължаващ вече почти две десетилетия, и благодарение на който аз опознах тази изключителна фабрика за познание, допринесла от самото си основаване за дълбокото обновяване на българската култура.

Сега нека ви представя и някои от идеите, водещи моите философски изследвания през последните години. Те биха могли да бъдат причислени към една философия на комуникацията. Централен проблем за такава дисциплина, но и за всяка теоретична семиотика, е способността на определени подбрани физически феномени да предизвикват ефект, отиващ далеч отвъд тяхната естествена сила. Нека дам един пример. Някой от вас отваря уста и с известно усилие на дъха, с участието на езика, устните и гласните струни придава вълнообразни вибрации на въздуха с различно налягане и честота. До тук нищо специално, тъй като същият ефект предизвиква и вятърът с листата, планинският поток, всяка движеща се машина. Но първите „звучи“ са различни, защото са излъчени от човешки същества с намерение. Аз съм в състояние да ги класифицирам според напълно абстрактни характеристики, да ги „вкарам“ в зададени модели, които наричаме „фонемни“, „лексеми“, „изречения“... и накрая да ги разбера!

Ако някой извика „огън“ ще ме накара да избягам, ако някой ми каже „браво!“ ще се усмихна. Ако звуците, които произнасям в момента или по-скоро мастилени петна върху бяла хартия, която държите (писменият текст) – които не съответстват на това, което аз произнасям, тъй като са превод – са добре подредени, ще ви накарам да мислите. Ако бях рекламист щях да ви примамвам, ако бях поет щях да ви развълнувам, ако бях политик щях да ви мобилизирам. С активността на моите дробове и на моето гърло бих променил вашето душевно състояние. Не е ли чудо това!

Такива са „ефектите“ на комуникацията. Ние ги приемаме по подразбиране, но в действителност те са изключителни, чудотворни. Превръщат ни в създания, различни от предметния свят, основават нашата колективна субективност. Защо трябва да се вълнуваме от звукови вълни, защо изображения (множество цветни точки върху хартия) ни карат да вадим от джобовете си други странни късове цветна хартия, която наричаме пари, даваме тези хартийки на продавача, който в замяна ни дава истински стоки като хляб, компютър или букет цветя? Целият този комплекс от практики, за които никога не се замисляме, но в който сме постоянно ввлечени, ни насочва към проблема за въздействието на комуникацията. Проблем, за първи път разпознат от Клод Леви-Строс, когато в един известен пасаж изследва способността на индиански шаман да помогне на проблематично раждане с очевидно неправилно, но на практика положително въздействащо средство – пеенето на един мит. Темата е обширна и трябва да бъде разглеждана на много нива. Аз ще ви насоча към нейното най-общо и философско ниво.

Следствията (ефектите) са събития, определени от една причина. Когато ни изглежда, че нещо просто се случва, без да бъде поставян въпросът „защо“, не говорим за ефект. Има нужда от явна причина, в наратива трябва да се появи агент. Следователно въздействието, което е способността да се предизвикат ефекти, може да бъде схваната като атрибут на причинността – една добре организирана и функционална причинност, която произвежда точно и икономично своите ефекти. В действителност, в западната метафизика не съществува нищо без причина. Както гласи една версия на известния принцип на Лайбниц (но преди това на Аристотел) за „достатъчната причина“: *nihil est sine ratione*, нищо не се случва ако не влезе в рационалната верига на причините и ефектите. Според друг стар метафизичен принцип, който не пренебрегваме днес, на по-голям ефект съответства по-голяма причина. Но бихме ли казали, че едно земетресение е особено въздействащо заради предизвиканите разрушения? Или, вземайки за пример нещо по-малко драматично, бихме ли твърдели, че малкото семе на един дъб е с огромно въздействие, тъй като води до появата на такова голямо растение? Очевидно изразът е неадекватен.

В действителност „въздействие“ отговаря на понятието за причина, но не на общоприетия му смисъл (при всички положения силно поставено под съмнение след Хюм и днес съвсем разклатено от вероятностните постижения на квантовата физика и темпоралната индетерминираност на общата теория на вероятностите). Въздействието се приписва на този особен тип причина, който отговаря на намерението. Във всекидневната реч често се смесват понятия като причина, мотивация, основание, като последните две са израз на една последователност, която не е просто механична (А е причина за Б тъй като съществува закон или обща закономерност, при която винаги Б следва А; например в този смисъл огънят е причина за топлината, или масата е причина за ускорението). Напротив, мотивацията за дадено действие е неговата ментална репрезентация, в следствие на която то бива предприето. Основанието е обяснението, което даваме на определено действие, пак във форма на репрезентации.

Основание и мотивация следователно си съответстват като следващо на предшестващото, но и двете се противопоставят на простата причина. Не трябва да си представяме, че топката за билиард има мотивация, за да придаде движение на друга топка, и не се питаме какви са основанията за движението на втората топка, а просто констатираме, че между движенията на двете тела има закономерна последователност, т.е. причинност. Мотивация и основания би могъл да има единствено играчът, който е въздействал на първата топка така, че да вкара втората в дупката. Сполучливият ефект от един удар в играта определя неговото въздействие.

Следователно понятия като ефект, въздействие и др. подобни препращат не толкова към причинно-следствената верига, колкото към доста по-специфично онтологичната и проблематично метафизичната верига на мотивациите и основанията. Случва се дори, когато определена причина води до доста осезаем ефект (например изригването на вулкан или разрушително земетресение), ние да се питаме за „основанията“ на този феномен, или направо ги приписваме на нечия мотивация, например на божествената справедливост, която наказва греховете човешки; в други случаи, напротив, се оплакваме от сляпата безчувственост на природата, разобличавайки нейното безумие, като Леопарди в Ла Джинестра или Волтер в Кандид.

Но какво различава една мотивация от една причина? И двете отговарят на въпроса „защо?“, макар и по различен начин. Причината за един феномен се разбира като друг феномен, който е необходимо и достатъчно условие за проявлението на първия, които при това са свързани от една „законова“ регулярност (макар съвсем да не са преодолени философските и физическите затруднения с понятието „природен закон“). Мотивацията е нещо повече, с нея се загатва за волево действие на субекта. Можем ли да приемем, че в случая на мотивацията една ментална репрезентация е причина за нейния ефект, който най-общо отговаря на съдържанието на репрезентацията? С други думи, дали траекторията на топката за билиард, която си е представил играчът, може да бъде приета като причина за нейното материално реализиране върху зелената повърхност на масата? Въпросът е изключително заплетен, засяга най-малкото дефиницията на едно толкова подозрително понятие каквото е днес субектът (тъй като, говорейки за ментална репрезентация, се предполага мислещ субект), засяга отношението дух/тяло, засяга и статутът на мисленето (какво са в крайна сметка тези „ментални образи“, за които говорим толкова самоуверено? Съществуват ли наистина такива обекти и къде?).

За нас е достатъчно да отбележим тук, че не всички ментални образи предизвикват мотивация, т.е. не всички съдържат изискването за реализацията си; не го съдържат перцептивните образи, например, нито тези на разсъждението (асоциираният образ с питагоровата теорема по принцип не е мотивация за нищо, при всички положения, не и за реализацията си; най-много да е причина за моята невъзможност да счита теоремата за грешна). И не са със сигурност мотивации (причина за тяхната реализация) образите на това, от което се страхувам, в което се съмнявам, вярвам, въобразявам. Следователно поредицата от мотивации е ограничена спрямо нашия ментален живот. В действителност тя съвпада с желанията, най-малкото според известната дефиниция, която Кант дава в Критика на практическия разум: „Способността за желание е способността на същото чрез представите си да бъде причина за действителността на предметите на тези представи.“ (35) Или, още по-точно в Антропология от прагматично гледище, „желанието е самоопределянето на силата на един субект чрез представата на нещо бъдещо като ефект от същата тази сила“.

Какво точно е споменатият от нас „ментален образ“ е труден за решаване проблем (вид фигура, т.е. нещо с иконична природа, или вид пропозиционално описание, или вид разказ; или нито едно от тези, а състояние на света, вероятно възможен свят, интенциониран от субекта; или накрая проста конфигурация на невронна

мрежа, лишена от репрезентативно измерение). Не по-малко трудно е и да се определи отношението между желанието и това съдържание: един вид наративна модалност в смисъла на Греймас или кутия на паметта в смисъла на Фодор, или нещо по-органично, свързано с биологичната ни природа? Тук не избираме нито една от хипотезите, а продължаваме като че ли да се желае нещо е израз, ясно разбираем за всички.

Разбира се, не се налага да мислим в психоаналитични термини за едно желание, частично или изцяло обитаващо несъзнаваното, за да разберем какво се има предвид. Други понятия, имащи отношение към неговия ефект, биха могли да бъдат „интенция”, „проект”, „цел”, „воля”. Остава фактът, че е допустимо да се пита защо (т.е. да се изисква допълнителна мотивация) в случая на един проект или интенция, но подобен въпрос не е възможен (безсмислен е) в случая на желанието. Изобщо проектите, интенциите и пр. се явяват като рационални артикулации на една позиция на субекта, описан като желание, докато едно редуциране в обратния смисъл изглежда доста по необосновано. Но и без подобни различавания е ясно, че тази способност или кондиция на субекта, която наричаме „желание”, фундаментална и несводима, е слабо разглеждана във философската и семиотичната традиция, като е и не по-малко централна за всяка антропология на познавателните ни способности. Желанието включва съвсем не маловажната способност да формулираме контрафактуални образи, да „виждаме” някак си къща там където за момента има само терен или да си „представяме” нова електронна верига, за която никой до сега не се е досещал. Желанието съдържа този смятан за присъщ на езика елемент, например от Джордж Щайнер, който е способността да се отрича емпиричната реалност по организиран начин, а не само да се описва, както постулират наивните семантики на много философи.

Но най-вече желанието е способно да бъде причина за комплексни действия, понякога дълготрайни и колективни. Всъщност то е двигателят на всеки проект, промяна и иновация. И точно в желанието намира своите автентични корени въздействието; защото част от оперативното естество на желанието е проучването (регресивна дедукция) на веригата от средства, необходими за неговото реализиране. Не е хитроумността (*mêtis*-а, за който говори Омир) причината за осъществяването на проекта, а напротив, проектът се осъществява, намирайки нужните „трикове”. Фундаменталното естество на проекта трансформира нашия свят в една колекция (по принцип доста неподредена) от средства, и прави така, че всяко нещо се явява полезно или безполезно с оглед на някаква цел. Въздействието загатва за вид мултиплицираща способност на това битие „с оглед на”: в началото на човешката инструментална употреба на света (поне според наличните документи) имаме парчета камък, издялани с друг камък, така, че да имат заострени ръбове, които биха позволили употреба като ножове, върхове на стрели, стъргала, в крайна сметка произведения. Но ако се вгледаме добре първоначалният изходен материал на всяка техника е човешкото тяло, както според урока на Лъороа Гуран, според когото произведенията могат да бъдат мислени като „изведени навън” от него протези, така и защото съществуват многобройни техники на тялото (сексуални, на придвижване, на почивка, за раждане, за борба, за почистване и пр.), „полезни трикове”, които умножават възможностите да използваме ефективно нашето тяло. Развитието на техниката се явява, поне до зараждането на съвременната наука и нейната склонност към теоретичното обобщение, като съвкупност от „полезни трикове”, които хитроумно се възползват от характеристиките на естествения свят (вътрешната структура на камъка, която се цепи по точно определена повърхност) с оглед на определен резултат, който често е само стъпка към следваща цел и така нататък. Под тази структура от цели и средства стои един проект, воден от мотивациите на деятеля, който на свой ред, както видяхме, произлиза от измерението на желанието.

Както показва Хайдегер, този инструментален характер е присъщ и за знаковата функция на предметите. Включително и текстовете, езикови или не-езикови (които са емпирични реалности за разлика от знаците, които имат онтологична стойност само в рамките на теоретична хипотеза) са произведения, в които се прилагат „полезни трикове” в една последователност от причини и следствия, често доста комплексна. Да помислим например за фините техники на тялото, които стоят зад гласа (обикновено несъзнавани освен от певци или от хора с говорен недъг); или за поредицата технически операции, нужни за ефективното проследяване на едно телевизионно предаване или разглеждането на една уеб страница. Със сигурност тук трябва да говорим за голямото въздействие на техниката, което успява да създаде софистицирани ефекти на реалност, на телеприсъствие и пр.

Важна особеност е, че спрямо другите произведения на техниката текстовете трябва, в определен момент от последователността от причини и следствия, средства и цели, да срещнат менталните репрезентации на даден

субект (и на това ниво няма значение дали те са вярвани, познавани, желани, страхови и пр.) и да им въздействат, да ги манипулират. Същността на това пресичане е абдуктивната способност, намираща се във всеки субект, да извлича смисъл от света, т.е. да счита определени фрагменти за значими симптоми за „нещо друго“, предполагащи интерпретация, водеща отвъд простото им присъствие. Димът за огъня или обривът за болестта, полетът на птиците на дясно за добра участ, червеният залез за хубаво време на другия ден, следата за животното: това са класическите примери за тази интерпретативна нагласа (която също се характеризира с желанието, със способността да се вижда или пред-вижда това, което не ни е просто дадено). Тя няма нужда от „поръчител“, основава се на удивлението от света, което в крайна сметка съвпада с достатъчната причина, от която тръгнахме. Ако нищо не е *sine ratione* значи всяко нещо представлява освен себе си и това, което го предшества в поредицата от причините. Приемането – както вече можем да назовем тази нагласа – представлява регресивно мислене (в обратна посока), назад по поредицата от причините. Пред-полага, т.е. представя си една предшестваща мотивация.

Знаковото (или по-скоро текстуалното) производство въздейства защото се среща с тази нагласа на приемане и я манипулира (модифицира). Произвежда следи и индикации, нуждаещи се да бъдат интерпретирани по определен начин: повишава глас, за да се чуе гнева или заповедта, препречва се на пътя за да спре ходещия, и пр. Докато поредицата от средствата и целите остава в кръга на обикновената манипулация тя се ограничава с трика, със заблудата, с намигането, т.е. с една форма на директно действие. Ключовият момент, който прави от това действие комуникация и съответно възприема богатството и гъвкавостта на символността, идва когато към директната манипулация на способността за приемане се добави втора манипулация, която прави възприемащия предпазлив към изкуствения характер на първата манипулация. Това е метадискурс, отстояващ изкуствения и волеви характер на дейността, която вече ясно функционира като комуникация. Този пасаж е съществен за всяка езикова форма, както са установили Спърбър и Уилсън в книгата си Пертинентност (1992). Естествено от този етап нататък се намесват всички усложнения на реториката, на наративността, на магическата мисъл. Важното за отбелязване бе едновременно манипулативното и метаезиково естество на всяко езиково въздействие. Ако да комуникираш означава да се манипулира мисълта на другите, съществена част от тази работа е да я познаваш, или по скоро да си я представяш, при положение, че не можем наистина да знаем какво мислят другите. И интерпретативната работа, която извършваме, когато се оставяме доброволно да бъдем манипулирани, изисква да си представяме основанието за посланието на другите. В основата на всяка комуникация, дори и най-баналната, стои взаимното допускане, че сме мислещи и най-вече желаещи същества. Семиотиката се занимава с формите, чрез които желанието се комуникира и бива признато. Т.е. в крайна сметка тя се занимава с тази страна на човешката ни природа, която ни прави изключителни същества в буквалния смисъл на думата – изключение от естествения ход на нещата.